

Sven Atle Johannesen:

STORE SMÅORGLER ELLER SMÅ STORORGLER?

En liten diskusjon med utgangspunkt i Romsås kirkes Ryde & Berg-instrument

Hva slags instrumenter er aktuelle når stemmetallet nærmer seg 12-14? De fleste tenker vel naturlig at 6-8 stemmer tilsier 1 manual, mens 16-18 stemmer krever 2 manualer og selvstendige pedalstemmer. Men hva et stemmetall i mellom disse? I de seinere årene har Ryde & Berg levert et par 13-stemmers instrumenter på 1 manual og pedal. Hva slags instrumenter er dette? Hva slags tradisjon står disse instrumentene i? Hvilke fordeler og ulemper innebærer det å samle alt på 1 manual? Og hva med andre løsninger?

Klassiske instrument på en manual

På 1800-tallet ble det bygget mange orgler med bare en manual, og pedalen var ofte spartansk utstyrt; ofte hadde orglene kun anhangpedal. Dette hang utvilsomt sammen med mangel på dyktige organister, ikke minst utenfor byer og tettsteder. Men det finnes mange klangskjønne og interessante eksempler på slike instrumenter. Selv har jeg en særlig forkjærlighet for orglene til brødrene Sven og Erik Nordström i Småland i Sverige. To eksempler fra Sven Nordström gjengis her¹:

Å (Östergötland)	
1846 (restaurert 1971-72)	
Borduna 16'	Delt c ⁰ /c# ⁰
Principal 8'	
Fleut d'Amour 8'	C-H felles med Fug.
Fugara 8'	
Octava 4'	
Flöjt 4'	
Qvinta 3'	
Octava 2'	
Basun 16'	C-H
Trompet 16'	Fra c# ⁰
Trompet 8'	Delt h ⁰ /c ¹
Omfang: manual C-f ³ , pedal C-h ⁰ Anhangpedal.	

Sjögestad (Östergötland)	
1870 (ombygd/utbygd 1971.) Opprinnelig disp.:	
Borduna 16'	Delt c ⁰ /c# ⁰ (?)
Principal 8'	
Borduna 8'	
Fugara 8'	
Octava 4'	
Fleut octaviante 4'	
Quinta 3'	
Octava 2'	
Trumpet 8'	Delt c ⁰ /c# ⁰ (?)
Basun 16'	Pedal C-f ⁰
Omfang ukjent, ant. manual C-f ³ , pedal C-h ⁰ Anhangpedal i tillegg til basun 16'.	

Begge orgler har delt 16'-stemmer og rørstemmer. Det er altså mulig å rørforsterke diskanten, og å la pedalen ha en slags selvstendig funksjon. Sjögestad-orgelet har endatil en separat rørstemme kun i pedalen. Ellers er orglene uten spillehjelpemidler.

¹ Etter Einar Erics og R. Axel Unnerbäck: "Orgelinventarium" (Proprius, Stockholm 1988)

Mange vil karakterisere orglene som mangelfulle. Men et møte med de Nordströmske instrumenter er et møte med en klar, sunn og ikke minst bærekraftig orgelklang. Det er umulig å spille Bachs triosonater på dem, men de viser seg å være utmerkete gudstjenesteinstrumenter, vel egnet for salmeledsagelse og annet liturgisk spill.

Ryde & Bergs orgel i Romsås kirke

Jan Ryde har flere ganger snakket om svensk klassisk orgelbygging som en inspirasjonskilde. De nevnte Nordström-instrumenter er ikke direkte forbilder, men for meg representerer de mye av den tankegangen som ligger til grunn for et nyere Ryde & Berg-orgel. Romsås kirke i Oslo har et 13-stemmers orgel på 1 manual og pedal. Instrumentet har typiske Ryde-trekk som 16' i manual og 4'-koppel til pedalen. Flere av stemmene er delt i bass og diskant. Pedalladen er plassert separat, atskilt fra orgelhuset med stemmegang. Orgelet er hel-mekanisk, uten "tilleggsressurser": det mangler svell, tremulant og registreringshjelpemidler. Et slags søsterorgel står i Hauketo/Prinsdal; dette har fått mekaniske frikombinasjoner.

Disposisjonen til Romsås-orgelet²:

Manual	Pedal
Principal 16'	Subbass 16'
Principal 8' *	Oktavbass 8'
Rørfløyte 8'	Bassun 16'
Gamba 8'	
Oktav 4'	
Fløyte 4' *	
Kvint 2 ² / ₃ ' *	Pedalkopler
Oktav 2' *	(normal og 4')
Mixtur	
Trompet 8' *	* = delt register h ⁰ /c ¹

At et 13-stemmers orgel bygget i år 2000 bare har 1 manual har vakt reaksjoner i visse kretser. Jeg har møtt organister som har snakket foraktelig om instrumentet; de kunne absolutt ikke tenke seg noe slikt i "sin" kirke. Begrunnelsen har da som regel vært at Bachs triosonater ikke kan spilles her. Andre har vært skeptiske, men har klokkelig valgt å være avventende inntil de selv har prøvd det.

Selv har jeg spilt mye på Romsås-orgelet og gjort mange erfaringer med et slikt instrument i liturgisk sammenheng. Før jeg kommenterer og vurderer orgelet vil jeg her nevne et par alternative løsninger: Hva kunne Romsås kirke ellers ha fått?

To manualer – en lade

En variant er den Torkildsen har valgt til sitt 14-stemmers instrument i Kråkstad kirke, der de fleste stemmer kan registreres alternativt på manual 1 eller 2:

² Skrivemåten er som på registertrekkene.

Manual 1	Manual 2	Pedal
Bourdon 16' Principal 8'	Fl amore 8' Gamba 8'	Subbass 16' Fagott 16'
Gedakt 8' Oktav 4' Rørfløyte 4' Kvint 3' Oktav 2' Ters $1\frac{3}{5}$ ' Sedecima 1' Trompet 8'		

På samme måte som i Nordströms orgler mangler en sammensatt klangkrone. Enkeltstemmene 3'-2'- $1\frac{3}{5}$ '-1' erstatter denne delvis. Ideen om å ha nesten alle stemmer på felleslade er i og for seg god. Det er lett å registrere triospill, og solo mot akkompagnement går bra i ulike kombinasjoner. Imidlertid mangler det en selvstendig 8'-stemme i pedalen.

Nytenking omkring enmanuals instrumenter

I sin "orgelbok"³ beskriver Hans Klotz det han kaller "einmanualigen Pedalpositiven". Ut fra disposisjonen har dette nettopp mer positiv-karakter enn preg av fullverdig orgel, men likevel:

Manual bass	Manual diskant	Pedal
Dulzian 16' (fra c°)	Dulzian 16'	Subbass 16'
Rohrflöte 8'	Bourdon 16'	Gemshorn 8'
Blockflöte 4'	Rohrflöte 8'	Choralbass 4'
Prinzipal 2'	Blockflöte 4'	
Zimbel III	Prinzipal 2'	
Sesquialter II ($1\frac{1}{3}$ ' + $\frac{4}{5}$ ')	Zimbel III	
Tremulant	Sesquialter II ($5\frac{1}{3}$ ' + $3\frac{1}{5}$ ')	
	Tremulant	

Alle registre er delt g¹/g^{#1}. Omfang er C-d⁴ (man.)/C-f¹. Det er tenkt normalkoppel manual/pedal. Denne disposisjonen er det interessant å sammenlikne med en Nils H. Torkildsen har referert⁴:

Manual bass	Manual diskant	Pedal
Bourdon 16'	Bourdon 16'	Subbass 16' (Transmisjon)
Suavial 8'	Suavial 8'	
Rohrflöte 8'	Rohrflöte 8'	
Salicional 8'	Salicional 8'	
Oktave 4'	Oktave 4'	
Flöte 4'	Flöte 4'	
Hohlflöte 2'	Hohlflöte 2'	
	Nazard $5\frac{1}{3}$ '	
	Terz $3\frac{1}{5}$ '	
Clarinete 8'	Clarinete 8'	

³ Hans Klotz: "Das Buch von der Orgel" (10. utg. Bärenreiter, Kassel, etc. 1988), s. 99-100.

⁴ Johannes Rohlf's orgel i Eckenhaide v/ Nürnberg. I "Orgelspeilet" 2/2001, s. 33-34.

Alle registre er her delt $f^1/f\#^1$. Omfang er C-d⁴ (man.)/C-f¹. Pedalkoppel er ikke nevnt, men jeg regner med at det finnes.

Begge disse instrumenter har tenkt muligheten av å registrere bass og diskant ulikt, for bl.a. å oppnå trioregistrering på en manual. Klotz vektlegger selvstendig pedal mer enn Rohlf/Torkildsen, men hans disposisjon er definitivt til et "småorgel".

En vurdering av Romsås-orgelet

Romsås-orgelet står plassert på gulvet i kirkerommet og har dermed god takhøyde. 8'-principalen er ført helt ned til C i fasaden, og hele manualladen får plass *over* spillepulten. Dermed unngår organisten et kunstig lydbilde med fasadepiper rett i ansiktet. Pedalstemmene er altså plassert separat bak, skilt fra orgelhuset med en stemmegang. Siden plassforholdene er så vidt gode har hele orgelet fått en hensiktsmessig og fornuftig konstruksjon. I tillegg har orgelet fått en arkitektonisk utforming i stil med kirkerommet det står i.

Fordelen med et rikt stemmeutvalg er en naturlig dynamikk, selv uten svell. Jeg er av de organister som helst foretrekker naturlig svake stemmer, ikke kunstig demping. Fra gamba 8' alene til fulltonende pleno er det stort spenn, og pleno kan alternativt ha fundament på 8' eller 16'-basis, eventuelt med trompet. De delte stemmene gir økt fleksibilitet i så måte.

Det er innen liturgisk spill orgelet har sin store styrke. Her føler jeg det står i forlengelsen av Nordström-tradisjonen. Det har et naturlig fundament for salmesang som gjør instrumentet svært godt å synge til, et fundament som ikke kan oppnås uten skikkelig principalbasis. Det vil være riktig å si at orgelet synger *med* menigheten.

Den største innvendingen gjelder de stemmene som ikke er delt. Selv hadde jeg ønsket at alle stemmer var delt ved h^0/c^1 . Særlig synd er det at oktav 4' er gjennomgående. Dette er en svært viktig stemme, og mulighetene for alternativt bruk av denne er av stor betydning. En registrering som ikke går i Romsås er f.eks. principalene 8'+4'+2 $\frac{2}{3}$ ' i høyre hånd mot 8'-akkompagnement i venstre. Jeg savner også muligheten av å bruke oktav 4' 8va bassa i venstre til akkompagnement. Hadde i tillegg principal 16' vært delt, kunne en annen variant vært solo i venstre hånd på 4'-basis mot principal 16' i høyre. Også de to øvrige 8'-stemmene kunne vært delt, med de muligheter det hadde ført med seg.

I samtaler med Jan Ryde har vi vært uenige om deling av samtlige stemmer. Ryde har ment at full deling egentlig er unødvendig og ville gjøre orgelet uoversiktlig. Selv mener jeg at det vil være greit å skaffe seg oversikt over orgelet til tross for full deling. Det er grenser for hvor mye man kan/skal "leke" med registrering under liturgisk spill. Ved særlige anledninger kan jo registrant benyttes. Og det går an å vurdere et system med frikombinasjoner, enten mekanisk (slik det er gjort i Hauketo/Prinsdal) eller elektronisk. Det siste er foreslått av bl.a. Trond Kverno⁵.

⁵ I diskusjon på www.orgelforum.tk, kirkemusikkforum 19.03.2001.

Torkildsens Kråkstad-orgel har den etterlyste fleksibiliteten i og med at alle stemmer over 8' samt gedakt og trompet er disponible på begge manualer. Særlig oktav 4' er viktig her. Imidlertid er det som nevnt ovenfor et stort savn at dette orgelet ikke har en 8'-stemme i pedalen. Selv setter jeg selvstendig pedal svært høyt, og jeg vil heller ha mulighet for solo pedal i tillegg til 1 (fornuftig disponert) manual enn en "frittstående" subbass 16' mot to manualer. I så måte har instrumentene i Kråkstad og Romsås samme "utvidelsesbehov": Skulle disse orglene hatt en stemme eller to mer, burde de i første rekke tilfalt pedalverket. Kråkstad trenger en 8'-labial, Romsås kunne fått en 4'.

Tidlig eller midt på 1900-tallet ville en kirke av Romsås' størrelse antakelig fått et orgel med en eller flere unit-stemmer – eller et helt unit-orgel. Jørgensens velkjente fagott 16'/obo 8'/skalmelie 4' var kanskje beholdt et større instrument, mens gemshorn (16')/8'/4'/2'/(1') var mer sannsynlig. Dette representerer et orgelsyn de fleste nå distanserer seg fra. Seinere, i orgelbevegelsens "glansdager" ville en kirke av Romsås' størrelse kunne blitt tilgodesett med noe som minner om dette:

Manual I	Manual II	Pedal
Rørfløyte 8' Principal 4' Kvint $2\frac{2}{3}'$ Blokkfløyte 2' Mixtur Trompet 8'	Gedakt 8' Spissgamba 8' Nachthorn 4' Oktav 2' Nasat $1\frac{1}{3}'$	Subbass 16' (Gedaktbass 8')

Fundamentet i et slikt instrument er svært spinkelt, og vil ha problemer med å være en god sangledsager. Klangene streber mot noe annet, faktisk mot noe av det samme som Klotz' forslag ovenfor. Ryde & Bergs Romsås-orgel viser at vi nå beveger oss mot et annet klangideal og en annen orgeltype. Men akkurat som orgelbevegelsen hevdet at den bygde på en arv fra orgelets gullalder for å skape nye instrumenter, kan vi si at det Ryde & Berg på samme tid ser bakover og framover. Arven fra bl.a. 1800-tallets klassiske orgelbygging er tydelig, samtidig som konstruksjon og løsninger peker fram mot noe nytt.

Selv er jeg ikke i tvil om at Romsås har fått et kunstnerisk helstøpt orgel som representerer framtida. Til tross for mine (egentlig små) innvendinger er det en sann glede å lage musikk på dette instrumentet! Med de erfaringer som organister har gjort og gjør med orgelet, og den konstruktive debatt som forhåpentligvis følger, vil seinere instrumenter kunne komme enda lenger.